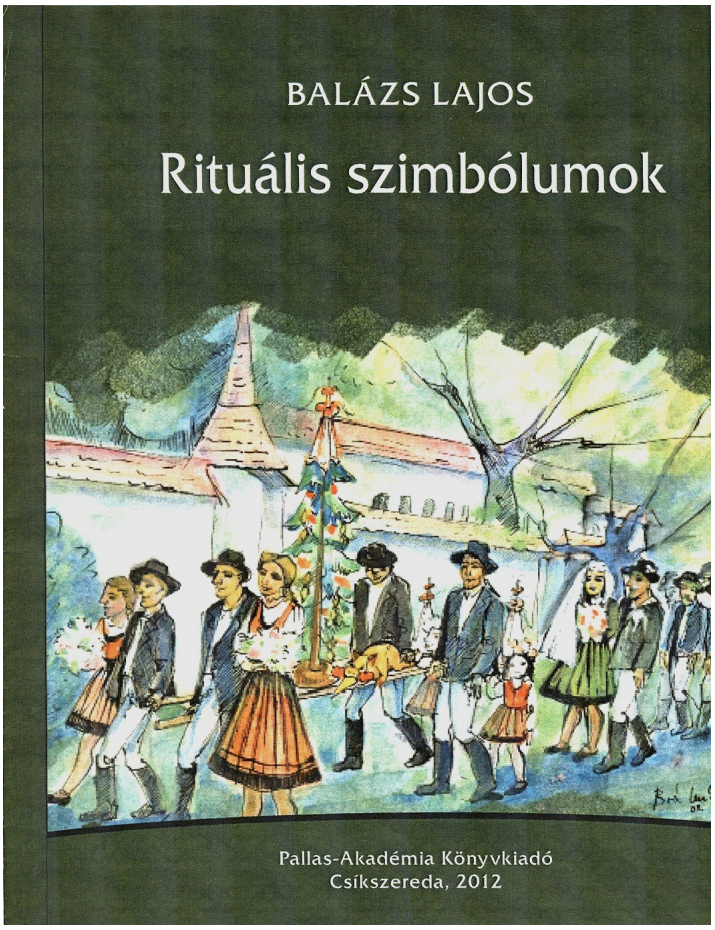
Megjelent: Balázs Lajos: Rituális szimbólumok

„A szimbólumok mélységes jelentést hordoznak.”
Goethe
„Az emberi létezésnek mindig lesz olyan területe,

melynek kifejezésére a jelképek világa az egyetlen eszköz.”
Újvári Edit

A ***Rituális SZIMBÓLUMOK*** a székely-magyar jelképkultúra világából című kötetet négy évtizednyi néprajzi kutatómunkám külön-külön, itthon és Magyarországon megjelent tanulmányaimból válogattam. Legtöbbjüket műhelymunkának, „laboratóriumi” elő- vagy utókísérletnek tartottam és tartom, hisz ezekre támaszkodva írtam és írhattam meg, mélyíthettem el az emberi sorsfordító szokások monográfiáit, a paraszti társadalom – legszámosabb közösségünk – szervező, irányító, szabályozó, rendtartó, akár „alkotmány”-nak is nevezhető kultúrájának foglalatait. [1] Egyben kutatói, szakmai nyugtalanságom jelzései is: a gyűjtés és kutatás annyi meglepetéssel, nem ritkán

ellentmondással járt életemben, hogy lezárható, kimerített témának semmit sem merészelek tekinteni.

Eddigi munkáim külön-külön és együtt jelentősen felölelik egy adott népes közösség [2] – Csíkszentdomokos – lokális és egyetemes, általános és sajátos gazdasági, társadalmi, vallásos, érzelmi és spirituális műveltségét, pragmatizmusát, lelki világát, mellyel meghatározta és megtartotta önmagát, mellyel megőrizte saját maga és az egyetemes magyarság számára a nemzeti és egyetemes műveltség olyan őstényeit, történelem- és időfeletti elemeit, amire mások nem vagy csak alig emlékeznek. Szerény törekvésem ebből is adódik: néhány tradicionális, olykor talán lokális egyéni és egyedi megfogalmazású rituális szimbólumot beajánlani, beemelni a tágabb nemzeti műveltségbe, magyarságtudományba, számontartás végett. Szándékom erkölcsi, deontológiai alapját a lehető mélységet elérhető vertikális kutatás képezi. Kutatásaim haladtával meggyőződésemmé vált, hogy a szimbólumok valami rejtélyes tünetei, közlési formái a dolgok valós erejének. Nem öncélú adalékai, „díszítői" a szokásoknak. Ellenkezőleg, a szimbólumok, a szokások, a rítusok sajátos metaforái a magukba rejtett/ hordozott tartalmai, jelentései által az ember fizikai, társadalmi és spirituális folyamatai teljesebb jelentést nyernek, érthetőbbi válnak.

Tapasztalni, hogy a modern világ tudatában elhalványulóban a szimbólumok jelentése, hogy „nem képes a létet saját mélységében is érteni, csak racionális rendszerben" [3] . Holott a mítoszok és szimbólumok „minden normális és magasrendű kultúra alapját képezik" [4] . Erre büszkék a nagy népek vagy a nagy műveltség-hagyománnyal, örökséggel bíró kis népek (pl. görögök, finnek, norvégok), és féltve vigyázzák ilyen természetű vagyonukat. Nem titkolt célom tehát, hogy a kötetbe foglalt tanulmányok közreadásával (erre tanárságom is ösztönöz) a sorsfordító szokások rituális szimbólumainak a közösségi memóriában, tudatban való felfrissítését, a vizuális/expresszív kultúra újratanulását, értését céloznám meg. Régi megfigyelésem, hogy rendszerint azok a szimbólumok (akár kanonizáltak, vagy nem) hullnak ki a szokásokból, halványodnak el, tűnnek fölöslegessé, melyek jelentését nem ismerik.

A válogatás egy szerény lokális, de az univerzálist is konkrétumában tetten érő kompenzáló kísérlet, anélkül, hogy kisebbségi komplexusokkal küszködne. Rendezői elve, amint a cím is sejteti, a népi kultúra, sajátosan a csíkszentdomokosiak expresszív kultúrájának (Turner fogalma) minél több komponensét feltárni, megvizsgálni, értelmezni. Bármennyire is átfogók és elemzők a monográfiák, a részkérdések – ilyenek a szimbólumok – elmélyítésére nem nyújtottak, nem nyújthattak teljes lehetőséget. Jelen kötet tanulmányai ezt a hiányt pótolják, illetve teljesítik ki ismereteinket arról a kódolt kultúráról, amit metanyelvnek nevezhetünk, és aminek dekódolása ugyanazon kultúra képrendszerében, „kulturális anyanyelvi" környezetében fejthető meg, anélkül hogy izolálódna az emberi megismerés egyetemes paradigmáitól, mintáitól. Részeket emelnek ki az egészből a teljesebb látás és láttatás szándékával, de úgy,

hogy egyetemes összefüggésekre is fény derüljön, úgy, hogy az egyedi és egész viszonya ne sérüljön. A szóba hozott rituális szimbólumok közül néhányat joggal tekinthetünk sajátosan székely-magyarnak, de a legtöbb esetében felfedezni más emberi kultúrák, civilizációk rokon vonásait. Rávezetnek a jelképteremtés egyetemességére, ami eleve kizárja a más területeken jelentkező gőgös és ostoba, hivalkodó kizárólagosságot, de igenis felerősíti azt a nemes büszkeséget, hogy látásunkban, a dolgok értelmezésében, vágyott céljaink megfogalmazásában jelen vagyunk az egyetemes emberi műveltség áramkörében. Úgy is fogalmazhatok, hogy rituális szimbólumaink felzárkózásunk bizonyságai az egyetemes szimbólum-világhoz. Ez még akkor is igaz, ha a kötet tanulmányai a népi kultúra csak egy szeletének, kulturális területének – a sorsfordító szokások – expresszív műveltségének csak néhány eleme fölött állnak meg. Míg a monográfiák horizontálisan mutatják be a szokások, a szokáskultúra komplexitását, addig a tanulmányok a megismerés vertikális irányát követik. Kutatásaim során, melyek, hangsúlyozom, elsődlegesen a sorsfordító szokásokra irányultak, rájöttem, hogy ebben a körben a nyelv nem elég az események, gondolatok, vágyak és érzelmek kifejezésére. Kellenek a mítoszok, illetve fel kell azok nyomait fedezni, kellenek a szimbólumok, amik racionális vagy irracionális tartalmuknál fogva magukkal ragadnak. A puszta szó uralkodni akar! A tanulmányok a puszta szó kommunikációs egyeduralma ellen hadakoznak. A népi kultúra olyan rituális szimbólumait mutatják be, amelyek képi nyelven kapcsolatot létesítenek racionálisan össze nem kapcsolható dolgok, jelenségek között. Olyan folyamatokat tárnak fel, melyek során, Tölgyesi szavaival, az egyik jelrendszerből a másikba való átkódolás – átszemantizálódás – által kiváltódik a csak szöveggel való kommunikáció [5] . Idézhetem például a

bábakalács

ot (

Bábakalács

), talán legösszetettebb virágszimbólumunkat, a vénlegény jelképét, mely a népi szemlélet által spiritualizálódik és feldúsított tartalmánál fogva a botanikai meghatározások fölé emelkedik: a vénlegény teljes társadalmi, emberi, nembeli vonását, jellemét, természetét jeleníti meg. De említhetném a Kárpát medence körében szintén ismeretlen beavató rítusok rendszerét, melyeket kétségtelen a honfoglalás előtti korból hoztak és őriztek meg a csíkszentdomokosiak: az újszülöttet háromszor keresztelik, illetve avatják be: az útszéli keresztfánál, a templomban, a családi asztalnál, az ellopott leányt (gyakori jelenség ma is) bekontyolással avatják legitim feleséggé, ami ma is fölötte áll az egyházi, polgári esküvőnek; a haldoklót pedig megkerítik, ami szerintem az egykori lélekértelmezés egészen magas fokára vall.
[6]
Mindezek elé vagy fölé helyezném azonban

a lakodalmi perec

szokását, mesteri rítusát, ami korábban öncélú betétjátéknak tűnt, most pedig kutatásaim, összevetéseim alapján határozottan vallom, hogy egészében lakodalmi esküvő a lakodalomban, melynek sajátos funkciója, rendeltetése van. Míg a lakodalmak, esküvők – egyházi, polgári – a házasulandók társadalmi sorsváltozását szentesítik és fogadják el, addig a perec szimbolikus rítussora a fiatalok nemi, szexuális életének sorsváltozását hozzák mindenki tudomására. Mindezt azért kell(ett) közölni egy rituális jelképes nyelvezettel, mert a nemiség kultúrája valamennyi sorsfordulat kötőanyaga és az ebbe való beavatás éppen olyan fontos, mint a társadalmi. De azért is, mert a nemi élet hagyományosan elfogadott kerete a házasélet volt. A közlésnek pedig azért kellett egy szimbolikus rítust kimunkálni, mert ebben a kultúrában

a nemiségről nyíltan beszélni szégyen volt.

Mi végre vannak, mit jelentenek az egymással összefonódó jelképek, szimbólumok rítusok?

Tökéletlen válaszomban a megismerés elve kerül első helyre: az egyén, a közösség, az etnikum, a nép önismerete és önmagát megismertető funkciója. A szimbolikus jelek, a rituális szimbólumok tiltott, de békés időkben is képesek felismerhetővé tenni egy közösséget a másik ellenében. Valami olyat tesznek, olyan felismerésre vezetik rá az embert, mint ami Odüsszeusz és Pénelopé viszonyában történt. Odüsszeusz miután tíz év után hazatér és leszámol a hitvesét környékező, csábító, aztán hazatérte után őt magát is megalázó kérőkkel, fel akarja ödni magát. Kéznél levő eszköztárhoz fordul! Megnevezi az egykori jeleket, tárgyakat, melyek alapján Pénélopé felismeri őt, rájön arra, hogy nem egy újabb arcátlan kérővel van dolga, hanem olyan férfiúval, aki ismeri – egyebek mellett – a hitvesi ágy titkát. Az Odüsszeusz által megnevezett dolgok csaknem valamennyije mitikus szimbólum – például a fa törzséből faragott ágy központi elhelyezése –, melyek identifikáló funkciója számtalan önmeghatározó élethelyzetben döntő lehet.

A rituális szimbólumok jelentéskörének alakulásában, még egy lokális kultúra esetében is (ezek nélkül nem is beszélhetnénk univerzálisról) megsejthető az ember és környezete, ember és világa közti viszony történetisége. Az egyszerűtől/ primitívtől, a külalaki, érzéki megjelenítéstől, aztán a mitikus fogantatástól a transzcendens tartalmak fele haladva a rituális szimbólumok a megismerés útján járnak. Ez az út térben és időben, társadalmak és kultúrák világában kanyarog. De ami ennél is fontosabb, hogy a sorsfordító szokások üzenetét folyton gazdagítják. Ezért vallom magam is, hogy „bármi megjelenhet szimbólumként, de jelentésköre csak tágabb kapcsolatrendszerben, az adott kulturális közeg elemeként értelmezhető maradéktalanul”. [7] Erre a legszebb példákat maguk a beavató rítusok kínálják.

Milyen természetűek a rituális szimbólumok?

Noha Turner szimbológiai meglátásai nagy segítségemre voltak, az általam fellelt átmeneti rítusok, rituálék, és a bennük és velük és általuk élő, ható és visszaható rituális szimbólumok, jelek, hiedelmek, eszközök, mágikus praktikák tipologizálása nehéz feladat volt. Igazából erre nem is vállalkoztam. Ennek ellenére a rituális szimbólumok természetét illetően két nagy kategóriáról tehetek említést. Az egyiket többnyire növényi, állati, mondanám profán/őstípusú szimbólumoknak nevezném (pl. bábakalács, fenyő, rituális étkek, italok, tojás, kenyér, pattogatott kukorica, tyúk, malac, szilva, alma, almamag, karalábé stb.), a másikat pedig

szakrális szimbólumoknak (gyertya, kereszt, szentelmények, koporsóba helyezett két pálca stb.). A tanulmányok által nyílott lehetőség arra, hogy egymás mellé helyezzek akár egymással rejtett viszonyban levő dolgokat is –, és fedeztem fel, hogy mindezek egyetlen kultúrán belül is többjelentésűek. Feltárultak az ellentétes szemantikai pólusok, melyek mindig más-más társadalmi tapasztalat, erkölcsi és spirituális értékelés szemszögéből, más-más eseménytartalmak kontextusában kerülnek előtérbe, vagy húzódnak vissza. Turner ezeket „multivokális szimbólumok” [8] -nak nevezi. Csíkszentdomokosi példával illusztrálva: a **fenyő,** e z a sokjelentésű fa, egyszerre rituális eszköz, amit a lakodalom és fiatal halott (!) sorsfordulata alkalmával igénybe vesznek (Lásd,
Az „idomított fenyő”, Jövőtlen lakodalom
c. tanulmányok), és szimbólum. A tanulmányok, függetlenül attól, hogy mit hoznak közel képbe, azt sugallják, hogy a szimbólumok – ezek Turner következtetéseit
[9]
is alátámasztják – nem statikus dolgok, szemantikai dinamizmus jellemzi őket, hogy a közösségek mindig hozzáidomítják saját társadalmi és kulturális, illetve fizikai és biológiai környezetükhöz. Ugyanaz a fenyő a lakodalomban a vitalitás, növekedés, gyarapodás, a halott lakodalmán pedig – megfelelően idomítva – a be nem teljesedett élet, a föld fele fordított sors szimbóluma. Fenyő szimbolizálja a menyasszonyi sorsot (
Ágsirató)
, a menyasszony-vőlegény erotikus összekapcsolódását (
Erotika a lakodalom eszmeiségében
), az álmenyasszonyt (
A lakodalom humora)
. Ebben a kultúrában minden, ami szimbolikus tartalommal bír tudatos vagy tudatalatti érdekeket szolgál. A szimbolikus gondolkodás az emberi lény útitársa (
Semmi sem véletlen. Vágyak és tárgyak összefonódása
). A jelképek, szimbólumok, mítoszok, Eliade-vel fogalmazva „ nem az önkényes pszichikum teremtményei; ezek egy szükségletre válaszolnak és egy funkciót töltenek be: az emberi lény legrejtettebb módozatainak feltárása. (…) Ha megszokott nyelvünkre akarjuk lefordítani…a mítoszokat, szimbólumokat és rítusokat, akkor azok értelmét föltétlenül mélységükben kell megragadnunk”
[10]
. Hogyan lehetséges ez? Figyelembe kell venni, mint láttuk, hogy „a forma ikonologiai jellege rendkívül sok ábrázolást tesz lehetővé, ugyanakkor mindegyikben megmarad az azonos téma. (…) A formai sokszerűség abból is következik, hogy egy kiinduló, primér jellegű forma alkalmas arra, hogy belőle különféle további fejlemények származzanak”
[11]
. Ez a folyamat igen hasonlít a szóképzéshez. Kutatásaim, tanulmányaim ezt az elméleti tételt illusztrálják.

Az amúgy egyszerű, kéznél levő eszközök, tárgyak, anyagok a hozzájuk társított, bennük meglátott, ezeknek tulajdonított szellemiség, meglátásom szerint épp a bonyolult paraszti lélekről [12] , egy sajátos kultúra által modellált specifikumról beszél. Szokáskutatásaim során soha sem tudtam elvonatkoztatni a tárgyaktól, a rítusok és tárgyak találkozásától (erre Dr. Kós

Károly is intett még fiatal koromban), noha nem mindig találtam mindenre magyarázatot. Az átmeneti rítusok teljes tárgyi világát az expresszív kultúra [13] eszköztárának tekintem. Mindig úgy gondoltam, hogy egy közösség expresszív kultúrája, az élet lényegét jelentős mértékben megragadó, művészi tükrözést is nyújtó képessége csak a szimbolikus tárgyak és jelenségek kapcsolata, szimbólumok-jelenségek és közösség viszonya értelmezésének révén érthető meg.

A rituális szimbólumok természetének tartom tehát azt a kettős rendeltetést is, hogy rendező elvet és üzenetet tartalmaznak, hordoznak magukban, ami a rendezés szempontjából azt jelenti, hogy egy-egy eseményt úgy és csakis úgy szabad és kell végrehajtani, ahogy az elődök tették, ahogyan a hagyomány tartja. ,,A sorsfordító szokások komplex kulturális tények – írja Mihai Pop – és arra hivatottak, hogy megszervezzék az emberek életét, megjelöljék az egyén útját a világban és modellálják az emberi viselkedést.” [14] Ezek betartása, elhibázása jó-, illetve rosszindulatú következményekkel járhat – hiszik Csíkszentdomokoson. Az üzenet tekintetében azt jegyezzük meg, hogy mindenik szokás egy-egy kommunikációs eszköz, egy-egy üzenet a közösség fele arról, hogy mi történt, történik valamelyik tagjával. Az üzenet közvetítésére a rítusok, rituális szimbólumok mint jelek által kerül sor. Egy kód-rendszer által, melyről mindenki, aki egyazon kultúrközegben (rendszerben) él tudja, hogy mi mit jelent. Vagyis a jelekből ért.

Annak ellenére, hogy a rítusok, szimbólumok jelentős része deszakralizálódott, mágikus tartalmuk tompult, mégis amikor sorsforduló eseményre kerül sor, annak közlése, megvalósítása nem vitelezhető ki a hagyományos szokáskultúra szimbolikus rítusai nélkül. Mert őstények közléséről van szó! [15] Vagy ha megtörténne akkor a közösség emlékezetében vétség gyanánt marad fenn, és évtizedek múltán is szankcionálnálják. Szankcionálni kell, mert a közösség népi jogi értelemben vett erkölcsi egyensúlyát kibillentő, egységét gyengítő, bomlasztó, erodáló kihágások, mert a sorsfordulatok ,,emberségét” semmibe veszik. [16]
Más szemszögből, a szimbólumok mágikus tartalmának gyengülése mégsem vezetett a szimbólumok jelentésének lényeges tompulásához. Kutatásaim azt jelzik, hogy a kihágások bántó önérzeti kérdésként is felmerülnek a közösség tudatában, ítéletében, értékrendjében és önbecsülésében. Sértik a közösség éthoszát. Ilyen példáim a kereszteletlen gyermekek, a vadházasságok, az un. kommunista temetések, valamennyi az előző rendszer üledékei. Márpedig a népi kultúra éthosza szerint semmilyen átmenetel, melyet rítusok nélkül követtek el, nem ismerhető el, nem validálható.

Irodalom

BALÁZS Lajos

1994 *Az én első tisztességes napom*. Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

1995 *Menj ki én lelkem a testből.* Elmúlás és temetkezés Csíkszentdomokoson. Csíkszereda, Pallas-Akadémia.

1998 Vétségek és konfliktusok egy hagyományos közösségben. *Székelyföld* 10. sz. 70-76.

1999b *Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson.* Pallas-Akadémia, Csíkszereda.

2006. *A vágy rítusai – rítusstratégiák*. A születés, házasság, halál szokásvilágának lelki hátteréről. Scientia Kiadó, Kolozsvár.

2009 *Amikor az ember nincs es ezen a világon*. Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

2010 *Amikor az ember nincs es ezen a világon*. Paraszti nemi kultúra és nemi erkölcs Csíkszentdomokoson. II. bővített kiadás, Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda.

BURCKHARDT, Titus

1995 *Szakrális szimbólumok*. Édesvíz Kiadó, Budapest.

ELIADE, Mircea

1998 *Az örök visszatérés mítosza*. Budapest, Európa Könyvkiadó.

POP, Mihai

1976 *Obiceiuri tradiáionale românești.* Institutul de cercetări etnologice, București.

TÁNCZOS Vilmos

2006 *Folklórszimbólumok*. KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, Kolozsvár.

TÖLGYESI János

1980 Adalék a képek hiedelemszervező szerepéhez. In: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat.* 2. köt, 160-170.

TURNER, Victor

2003 A liminális és liminoid fogalma a játékban, az áramlatban és a rituálében. In: *Határtalan áramlás.*
Színházelméleti távlatok Victor Turner kultúrantropológiai írásaiban. Budapest, Kijárat Kiadó, 11-55.

ÚJVÁRI Edit

2001 Előszó. In: PÁLL József és ÚJVÁRI Edit (szerk.) *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából.*
Balassi Kiadó, Budapest.

---

[1] Balázs 1994, 1995, 1999, 2006, 2009, 2010,

[2] 7000 lélekszám.

[3] Turner is sérelmezi, hogy „manapság egyes tudósok (…) hajlamosak tökéletesen figyelmen kívül hagyni a szimbólumoknak az emberi cselekvésrendszerben betöltött kreatív funkcióját és megújító képességét” (2003. 14.).

[4] Uo.

[5] Tölgyesi 1980. 163.

[6] A példák sokasága, változatossága a tartalomjegyzékből is kiderül.

[7] Újvári E. 2001. 9.

[8] Turner i. m. 12.

[9] Vö. Turner i. m.

[10] Eliade 1998. 15.

[11] Tölgyesi 1980. 169.

[12] Erről L. Tolsztoj és Móricz írt megrendítő sorokat

[13] Turner 2003. 12.

[14] Pop 1976. 180.

[15] Említhetném az egyetemes éthosz klasszikus példáját, az építő áldozat szimbolikus rítusait, rituális szimbolumait, melyek a tér- és időbeli dimenziók, valamint az etnikai variánsok sokasága ellenére is megőrizték alap jelentésüket.

[16] A szankciók módozatairól bővebben Balázs 1998. 70-76

[17] Tánczos 2006. 8.

[18] Tánczos 2006. 9.

[19] Turner i.m. 14.

[20] Csíkszentdomokoson történt, hogy a násznép az esküvő alatt pánikba esett az oltáron egyszer csak „repdesve égő” gyertya láttán. Az esküvő félbeszakításának gondolata is felmerült, „mert rossz” jelnek tekintették. És beigazolódott: „a férfit egy év múlva halálos baleset érte”.